

Metodická příručka pro dokumentaci tradiční lidové kultury ve Středočeském kraji

autor: Mgr. Adam Votruba, PhD.

lektorovali: PhDr. Ivana Kubečková, Mgr. Pavel Kracík

vydalo jako elektronickou publikaci: Regionální odborné pracoviště pro tradiční lidovou kulturu, Regionální muzeum v Kolíně v roce 2023

Obsah

Předmluva	3
Obecné předpoklady výzkumu	4
1. Dokumentace duchovní kultury	6
1.1 Dokumentace pověstí	6
1.2 Dokumentace písní	7
1.3 Specifika současného folkloru	8
1.4 Další folklorní projevy	8
2. Dokumentace zvykosloví	10
Závěr	11
Doporučená literatura	12

Předmluva

Tato metodická příručka byla vytvořena na základě *Koncepce účinnější péče o tradiční lidovou kulturu ve Středočeském kraji na období 2019–2023*, řídí se též *Plánem péče o tradiční lidovou kulturu v České republice na léta 2023–2030* Ministerstva kultury České republiky. Jak konstatuje *Plán péče o tradiční lidovou kulturu*, zejména nemateriální lidová kultura patří ke statkům, které jsou bezprostředně ohroženy zánikem. Dokumentace lidové kultury je důležitá pro zachování tohoto kulturního statku dalším generacím.

Příručka má sloužit jako metodická pomůcka pro dobrovolné dokumentátory tradiční lidové kultury. Popisuje jednoduchou a srozumitelnou formou problematiku dokumentace lidové kultury v současné době a je tak vhodným studijním materiálem pro začátečníky. Problematika dokumentace lidové kultury je zde vztažena k oblasti Středočeského kraje, čemuž odpovídají i příklady použité v textu.

Metodickou příručku vytvořilo *Regionální odborné pracoviště pro péči o tradiční lidovou kulturu* při *Regionálním muzeu v Kolíně* ve spolupráci s dalšími etnografy Středočeského kraje.

Obecné předpoklady výzkumu

Středočeský kraj patří k oblastem, kde řada forem tradiční lidové kultury vymizela dříve než v jiných regionech. Přispěla k tomu blízkost Prahy a průmyslový rozvoj některých dalších měst. Mimoto středočeská oblast zůstávala vždy spíše ve stínu národopisného bádání. Ovšem právě kvůli této okolnosti je možné ve středních Čechách objevit některé zajímavé a dosud nezdokumentované projevy tradiční kultury i dnes.

Dokumentace těchto projevů je bohužel rok od roku obtížnější, neboť odcházejí pamětníci, kteří by ještě pamatovali tradiční život na vesnici. Existují určité historické mezníky, které urychlovaly doznívání a rozpad venkovských tradic. Z hlediska současného výzkumu bylo takovým mezníkem především období kolektivizace na počátku padesátých let. K mizení lidových tradic přispěly před tím též společenské změny související s první a druhou světovou válkou.

Předpokládejme, že máte již stanovený výzkumný cíl. Zvolili jste si projev tradiční lidové kultury, který chcete dokumentovat. Většinou to bývá konkrétní typ projevu jako pověsti, dětské říkanky, velikonoční zvyklosti, předmět však lze definovat i jiným způsobem, např. odraz určitého jevu či historické události (např. kolektivizace) ve folklorním podání.

Dokumentace lidové kultury začíná vyhledáváním vhodných pamětníků. (V odborném žargonu se hovoří o těchto osobách jako o informátorech. V kontaktu s lidmi však není vhodné uvedený pojem používat, neboť zejména pro starší generaci má slovo „informátor“ negativní konotaci z dob komunistického režimu.) První kontaktní osobou v obci může být kronikář nebo někdo z obecního úřadu. Těchto lidí je možné se doptat na starousedlíky v obci, místní rodáky.

Při terénním výzkumu je třeba počítat s tím, že povědomí pamětníků o projevech lidové kultury je velmi individuální. Z toho důvodu se vyplatí setkat se s co největším množstvím osob. Lze to říci i tak, že na jednoho klíčového pamětníka připadá velké množství osob, od nichž se během rozhovoru dozvíte jen minimum závažných informací.

Získáváte-li během výzkumu doporučení na další osoby, je třeba počítat s tím, že na doporučení ohledně významu jednotlivých potenciálních pamětníků nelze příliš spoléhat. Rozhovor s pamětníkem, kterého vám v obci opakovaně doporučují jako významnou autoritu a člověka, od něhož se určitě něco dovíte, se nezdá ukáze z hlediska hledaných informací jako málo přínosný. Naopak osoba, o níž vám bylo předem řečeno, že u ní nejspíš nepochodíte, se může ukázat jako velmi užitečný zdroj informací. Souvisí to s různými okolnostmi, které zde není třeba rozvádět.

Jestliže se v první fázi výzkumu vyplatí postupovat takříkajíc extenzivně – to znamená navštívit co největší množství osob – pak naopak později bývá přínosné se k osvědčeným pamětníkům vracet. Někteří lidé mají ke zkoumanému tématu co říci i po mnoho dalších setkání, zároveň přitom platí, že narazit na takového člověka je velká vzácnost.

Není asi třeba zdůrazňovat, že základní podmínkou dobré spolupráce s oslovenými lidmi je slušnost, zdvořilost a otevřené jednání. Je třeba respektovat, že lidé nechtějí o některých věcech mluvit, stává se, že někdo odmítne zvukový záznam a pochopitelně se

najdou i lidé, kteří nebudou mít o rozhovor zájem. V rozhovoru je dobré být otevřený i vůči jiným tématům, o nichž chce váš protějšek mluvit.

1. Dokumentace duchovní kultury

Slovem folklor je označována duchovní lidová kultura – patří sem tedy pověsti, písně, pohádky, lidový tanec apod. V současné době má stále ještě smysl dokumentovat pověsti a lidové písně.

Obecně platí, že k dokumentaci folklorních útvarů patří i údaje o sběru, především to je datum záznamu, základní údaje o dotazovaném, obvykle věk, bydliště (tj. obec) a jméno nebo iniciály a pohlaví. Přínosné je rovněž zaznamenat, kde se dotazovaný se zapsaným vyprávěním nebo písní setkal, od koho se jí naučil apod. Ne vždy si to ovšem respondent pamatuje a je nutno počítat také s nepřesnou pamětí.

1.1 Dokumentace pověstí

V případě zápisu pověstí je třeba vycházet z toho, že odborný význam slova „pověst“ je odlišný od toho, jak toto slovo vnímá laická veřejnost. Z odborného hlediska jsou pověsti ústně tradované historky, které jsou vyprávěčem považovány za pravdivé nebo alespoň potenciálně pravdivé, které však nemusí mít nutně oporu v realitě. V obecném povědomí je však slovo „pověst“ spojeno s představou vybájeného příběhu, blízkého pohádce, představy o tom, co je pověst, jsou formovány především literaturou. Proto je téměř vždy kontraproduktivní pokládat pamětníkům otázku, jaké znají pověsti, byť není přímo nutné se tomuto slovu v rozhovoru vyhýbat.

Nejúčinnějším způsobem, jak sdělit dotazovanému podstatu toho, co vás zajímá, je uvádění konkrétních příkladů. To znamená např. dotaz na konkrétní postavu, která se v daném regionu stala námětem pověstí apod. Je možné využívat i určitý typ pomocných otázek – např. dotaz, zda se váže nějaké vyprávění k neobvyklému terénnímu útvaru, kterého jste si v místě povšimli, dále otázka „čím vás v dětství rodiče/prarodiče strašili“ apod.

Z numinózních (nadpřirozených) pověstí se zachovalo v tradovaném repertoáru jen minimum látek a spíše ve formě vzpomínek na starší pověrečné představy, v jejichž realnost se již nyní nevěří. Výjimkou zůstávají duchařské historky a některá okrajová témata.

Poměrně důležitou úlohu hrají tzv. současné pověsti, které však byly zkoumány více ve městech než na venkově (v anglické terminologii se označují dokonce jako „urban legend“, tj. městská pověst). Z témat, která je možné v současném repertoáru zachytit, můžeme zmínit historky o tajných chodbách, povědomí o postavě Péráka (postava z doby protektorátu), za živé historické pověsti lze považovat např. ústně tradované historky o prezidentu Antonínu Zápotockém, příležitostně je možné zapsat i krátká vyprávění spojená se staršími historickými postavami (např. Jan Žižka).

Některé postavy a témata jsou specificky regionální, např. na Kouřimsku a v Posázaví se udrželo latentní povědomí o loupežnících Kováříkovi a Špicarovi, v Pojizeří se lze dosud setkat s některými tradičními látkami o loupežníku Babinském. Na Berounsku figuruje postava přízračného Hagena (spojená s lomy v oblasti Českého krasu) – zde však jde spíše o pověsti tradované v prostředí trempů, jejich potenciální rozšíření mezi místními obyvateli je otázkou.

Pro sběratele pověstí je důležité udělat si představu o možném živém repertoáru, včetně regionálních specifíků zkoumané oblasti. Pro vedení rozhovoru s pamětníkem je přínosné, má-li sběratel připravenou zásobu konkrétních příkladů pověstíových látek. Zároveň je důležité zůstat otevřený vůči podnětům ze strany dotazovaného. I zkušený folklorista se může setkat s vyprávěním, které by na první pohled za pověst neoznačil, ale které se při bližším ohledání ukáže jako zajímavý folklorní útvar.

Při zaznamenávání pověstí lze využít nahrávací zařízení (např. po předchozí domluvě nahrávat celý rozhovor). Zároveň však lze zapsat pověsti bezprostředně po rozhovoru na základě paměti nebo písemných poznámek. Tento zápis může být zcela dostačující. Doslovné přepisy nahrávek mají sice z odborného hlediska vyšší hodnotu, bývají však často pro čtenáře nepřehledné. Při prepisu bez nahrávacího zařízení je samozřejmě důležité držet se v maximální možné míře slovní zásoby a obrátů, které použil vypravěč. Výhodou je, že při tomto způsobu záznamu se vyhneme slovnímu balastu, nedokončeným větám apod., které jsou obvyklé pro mluvený projev, v psaném textu však ruší.

1.2 Dokumentace písní

U dokumentace lidových písní je třeba klást si otázku, co je cílem výzkumu, zda prosté zmapování zpěvního repertoáru nebo vyhledávání autentických folklorních útvarů, jež mají původ v ústním tradování. První přístup se uplatňuje při zkoumání kulturně antropologickém, kde dokumentace písní nebývá primárním výzkumným cílem. Druhý přístup je příznačný pro folkloristické bádání. Tato metodická příručka se zaměřuje na folkloristickou metodu, která je pro výzkumníka náročnější.

Dokumentace folklorních písní je podobná sběru pověstí v tom, že i zde se lépe osvědčuje dotazování pomocí příkladů než prostá otázka. Důvod je v tom, že folklorní útvary představují pouze část zpěvního repertoáru. Je třeba je odlišit, pokud možno už v terénu, od písní umělých a v dnešní době i od původně lidových písní, které se již nešíří ústním tradováním, ale které se dotazovaný naučil např. ve škole. Právě autentické folklorní projevy jsou svými nositeli velmi často vnímány jako podřadné (odrhovačky), za hodnotné lidové písně bývají naopak považovány umělé skladby z 20. století – konkrétně svěbytný styl označovaný původně jako „lidovka“, typický dodnes pro repertoár dechových kapel.

Pro autentické folklorní projevy je příznačný variační proces, proto je vhodné srovnávat zapsané písně s jejich publikovanými variantami.

Při výzkumu se osvědčuje vytipovat si několik písní, které jsou v regionu obecně známy a zároveň lze u nich pozorovat variabilitu (různí pamětníci je znají trochu jinak). Dotazy na tyto písně lze pak využít při rozhovoru s pamětníkem. Příkladem je třeba píseň „Tancovaly dvě panenky, tancovaly ševce“, „Červená růžičko, proč se nerozvíjíš“, „Ten ... kostelíček“ (vkládají se různá místní jména, např. „Ten kladenský kostelíček“).

Dotazovat se lze i na specifický repertoár, jakým jsou velikonoční koledy, ukolébavky („Hajej dítě“, „Hou, hou, krásy jdou“), novodobý časový folklor – satirické písně na kolektivizaci („Krávu dáme do kolchozu“ aj.), říkanky a popěvky z dob protektorátu, dosud známé jsou i některé písně z první světové války („Jasně slunko nad černými lesy“).

Podotkněme, že u velikonočních koled je vhodné zapisovat i jejich „melodii“, tedy intonaci při skutečné deklamaci. Velikonoční koledy se totiž původně nerecitovaly, ale primitivně zpívaly.

Při dokumentaci písní se vyplatí využívat nahrávací techniku. Je obvyklé, že lidé si nevybaví píseň ihned přesně, proto je třeba se doptávat, resp. dát v rozhovoru najevo, že vám záleží na správném znění. Tím samozřejmě sběratel nezajistí, že si dotazovaný píseň vybaví celou, ale uvaruje se tak časté začátečnické chyby, kdy výzkumník považuje píseň zdokumentovanou, aby pak při přepisu zjistil, že tomu tak není. Může třeba dodatečně zjistit, že zpěvák neintonoval tak dobře, aby bylo možno přepsat celou melodii, nebo že evidentně zkomolil text, který do písně rytmicky nepasuje. V takových případech se hodnota záznamu snižuje, často až k nepotřebě.

Provádět kvalitní výzkum lidové písně znamená počítat i s opakovanými návštěvami u pamětníků. I při nejlepší vůli vznikají při přepisu písní mnohé nejasnosti, které je možno dodatečným dotazováním vysvětlit. Lidé s dobrými znalostmi písňového repertoáru si také často při další návštěvě vybaví nové písně, na které si předtím nevzpomněli nebo na něž nezbyl čas. Zajímavostí je, že muzikanti poměrně často nebývají nejlepším zdrojem informací o písňovém folkloru, do setkání s nimi tedy není třeba vkládat přehnané naděje.

1.3 Specifika dětského folkloru

Dětské vrstevnické skupiny představují prostředí, v němž i v moderní společnosti zůstává živá řada folklorních projevů. Patří mezi ně říkanky, popěvky, písně, hry, fiktivní vyprávění, anekdoty, zápisy z památníků.

Dětský folklor se i dnes stále přirozeně vyvíjí a lze ho dokumentovat u různých vrstevnických skupin, což umožňuje mezigenerační srovnání. Dětský folklor také obsahuje projevy, které ve folkloru dospělých nenacházíme. Jsou to např. pohybové hry a fiktivní vyprávění, tj. příběhy vyprávěné pro zábavu, u nichž se nevěří v pravdivost (dětské horory).

Při dokumentaci slovesných a písňových projevů vázaných na herní situace je pochopitelně žádoucí dokumentovat i příslušný herní projev, neodhlížet tedy od původního přednesového kontextu. Rovněž i řada dalších projevů je vázána na určitou situaci (např. posměšky, škádlivky), kterou by sběratel neměl v zápisu opomenout.

1.4 Další folklorní projevy

Mnoho folklorních projevů, s nimiž se bylo možno setkat v minulosti, nejsou již dnes živé. Sem patří např. tradování pohádek a do značné míry i lidový tanec. Přesto dokumentace tanečního projevu nemusí ve specifických případech postrádat smysl – zejména povědomí o tancích u starších pamětníků, přežívání některých tanečních her (šátečková), u české besedy je možné pozorovat určité regionální či lokální rozdíly apod.

Živým folklorním projevem naopak zůstávají anekdoty. Dokumentace anekdot neklade na sběratele velké nároky, folkloristé však jejich dokumentaci nevěnují takovou systematickou pozornost jako v případě jiných žánrů. Jedním z důvodů je to, že anekdoty jsou ve velké míře zaznamenávány amatérsky pro vlastní potřebu zapisovatele a další šíření. Na

rozdíl od pověstí se v anekdotách neodrážejí regionální specifika, což činí jejich dokumentaci v regionech méně naléhavou.

Podobná je situace i v případě projevů současného folkloru (řadíme sem i zanikající projevy, vázané na společenskou situaci minulého režimu). K současnému folkloru patří vedle současných pověstí i projevy písemné – dětské památníky, zápisníky dospívajících dívek, vojenské zápisníky. Tyto projevy si jistě zaslouží pozornost odborníků, zároveň však nepředstavují fenomén, který by vykazoval významnější regionální specifika.

Dokumentaci současného folkloru se věnuje *Metodická příručka ke sběru folkloru*, kterou vydalo v roce 2014 Národní muzeum a která je dostupná i na internetu.

2. Dokumentace zvykosloví

Zvykosloví patří spolu s folklorem do oblasti nemateriálních projevů tradiční lidové kultury. Ke zvykosloví řadíme výroční zvyklosti spojené s oslavou Vánoc, Velikonoc, masopustu, ve Středočeském kraji jsou stále významnou součástí lidové kultury máje apod. Patří sem i zvyklosti spojené se svatebním obřadem, s pohřebním ritem, případně též s narozením dítěte.

Dokumentace zvykosloví klade odlišné nároky než dokumentace folkloru. Především je třeba mít na paměti, že zvyky se poměrně dynamicky vyvíjejí. Řada tradičních zvyků zanikla, některé jsou však obnovovány, jiné i nově vytvářeny, především na základě nápodoby domácích nebo zahraničních vzorů. (Tyto projevy nezřídka spadají do oblasti folklorismu.) Typickým příkladem obnovovaného zvyku je masopust, který v řadě středočeských obcí nemá dlouhou kontinuitu. Mohl se např. vyskytovat před rokem 1948, v období komunismu byla tradice přerušena a v polistopadovém období došlo k její revitalizaci.

Pokud je zvyk živý, pak je při dokumentaci žádoucí zaměřit se jak na aktuální podobu, tak na podobu minulou a její vývoj. Proto je ideální kombinovat účast na aktuální zvyklosti a rozhovory s pamětníky. U pamětníků je třeba počítat s tím, že vzpomínky různých lidí jsou někdy i velmi odlišné. Pro rekonstrukci starších podob a historického vývoje dané zvyklosti je tedy vhodné vyzpovídat větší množství osob. U živého zvyku je samozřejmě žádoucí provádět fotodokumentaci, případně i dokumentaci filmovou.

Podobně jako v případě dokumentace folkloru by se měl i zde dokumentátor zajímat o to, odkud pamětník sdělované informace získal a učinit toto zjištění předmětem zápisu. Odlišnou hodnotu má sdělení z vlastní zkušenosti, jinou zase znalost z vyprávění nebo ze sdělovacích prostředků.

Dokumentátor by neměl přehlížet skutečnost, že zvyky v sobě spojují několik složek – vedle samotného zvykového jednání bývají obvyklou součástí i projevy folkloru (např. velikonoční koledy) a projevy materiální (např. masopustní maska, velikonoční vajíčka). Kvalitní dokumentace tradičního zvykosloví usiluje o co nejúplnější popis všech zmíněných projevů.

Podobně jako v případě pověstí a písní je důležité, aby měl sběratel povědomí o tom, jak zkoumaný zvyk vypadal v minulosti nebo jak vypadá jinde. Tak se může dotazovaného pamětníka snadno doptávat a zachytit komplexnější popis toho, jak zvyk v minulosti vypadal. Pro poznání středočeského výročního zvykosloví je důležitá zejména dvoudílná publikace Vandy Jiříkovské, Jiřího Přenosila a Dany Přenosilové *Rok s tradičními obyčejí a slavnostmi ve středních Čechách*.

Závěr

Dokumentace tradiční kultury není nijak složitá činnost, vyžaduje však značnou trpělivost. Tato příručka vám usnadní začátky ve vaší sběratelské činnosti. Vzhledem k tomu, že příručka nemůže obsáhnout vše, nezapomínejte na to, že nejdůležitějším učitelem je praktická zkušenost. Zkoušejte různé postupy a používejte to, co se vám osvědčilo.

Kvalitní výzkum není podmíněn jen uměním vedení rozhovoru, ale i hlubokými znalostmi zkoumané problematiky. Ať už zkoumáte zvyky, pověsti nebo písně, nezapomínejte stále porovnávat svá zjištění se zápisy v literatuře. Bez znalosti zkoumaného repertoáru – toho zapsaného i toho, který potkáváte v terénu – nebudete schopni z rozhovorů získat skutečně hodnotné informace.

Zároveň neodkládejte zpracování nahrávek a terénních zápisků. Důležité je, aby výsledky vaší práce mohl po vás někdo další využít. Co nejlepší písemné zpracování je tedy nezbytnou podmínkou. Výsledky své práce zpracujte ideálně takovým způsobem, jako kdyby měly být v této podobě publikovány. Včasné zpracování vám také pomůže odhalit chyby, kterých jste se při dokumentaci v terénu mohli dopustit, a umožní vám je ještě dodatečně opravit (např. doplňujícími dotazy u pamětníků).

Doporučená literatura

- Doušek, Roman a kol.: *Úvod do etnologického výzkumu*. Brno 2014.
- Janeček, Petr: *Černá sanitka a jiné děsivé příběhy. Současné pověsti a fámy v České republice*. Praha 2006.
- Jirků, Miroslav – Dederá, Libor: *Babičko, povídej... Pověsti z Pelhřimovska*. Pelhřimov 2006.
- Jíříková, Vanda – Přenosil, Jiří – Přenosilová, Dana: *Rok s tradičními obyčeji a slavnostmi ve středních Čechách. Jaro a léto*. Kolín 2012.
- Jíříková, Vanda – Přenosil, Jiří – Přenosilová, Dana: *Rok s tradičními obyčeji a slavnostmi ve středních Čechách. Podzim a zima*. Kolín 2013.
- Langhammerová, Jiřina: *Lidové zvyky. Výroční obyčeje z Čech a Moravy*. Praha 2004.
- Moš, Pavel: *Kopte metel za pakatel. Pověsti a vyprávění z Otaslavic a okolí*. Otaslavice 2008.
- Pohunek, Jan – Janeček, Petr – Votruba, Adam: *Metodická příručka ke sběru folkloru. Metodický materiál ke sběru folkloru 20. století pomocí rozhovorů s pamětníky*. Praha 2014. (http://dvacatestoleti.eu/data/files/Methodicka_prirucka_ke_sberu_folkloru.pdf)
- Pospíšilová, Jana: *Rajče na útěku. Kapitoly o kultuře a folkloru dnešní mládeže s ukázkami*. Brno 2003.
- Toncrová, Marta – Uhlíková, Lucie: *Terénní výzkum etnokulturních tradic. Metodologická příručka*. Brno 2014.
- Vaněk, Miroslav – Mücke, Pavel – Pelikánová, Hana: *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha 2007.
- Votruba, Adam: *Lidové písně z Kouřimska, II. díl*. Kolín – Dolní Břežany 2020.
- Votruba, Adam: *Jak jsem sbíral pověsti a jiné pověsti*. Praha 2013.